

An aerial photograph of a village nestled in a savanna landscape. The village consists of numerous small, round huts with conical thatched roofs, scattered across a dry, reddish-brown earth. The area is dotted with many green, medium-sized trees. In the background, a dense, continuous forest of green trees covers the hills. The overall scene depicts a traditional rural settlement in a natural environment.

LOKO TINDLOPFU TITE A TIKWENI RA HINA

Xitori xo rhusiwa

Jessica Milgroom 2012

Print Service Ede, Ede, The Netherlands

Design by ESY Casey, esy.casey@gmail.com

Photo on front cover: J Milgroom, March 2008.

Photo on back cover: Salia, January 2009

Swihakelo leswi nga tumbela swa nhlayiso wa ntumbuluko

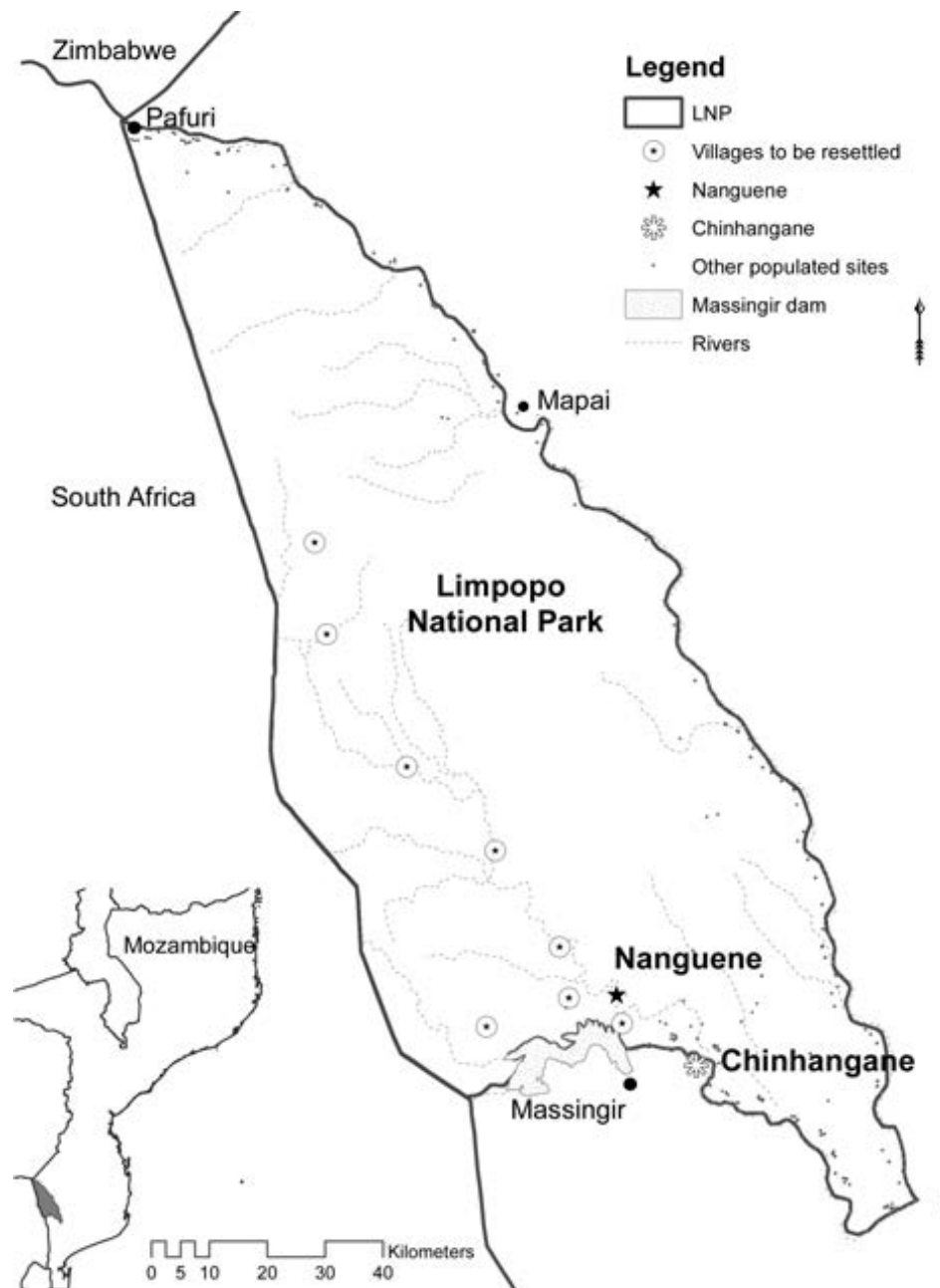
MASUNGULO

Nhlayiso wa ntumbuluko l wa nkoka ngopfu e ka vaaka tiko va Uropa na Amerika. Afrika hi ku kongoma, ntumbuluko wa swiharhi e Afrika eka swiharhi na swimilana xikanw'e na tintshava swi koke timbilu na ku anakanya ka vo tala, kambe vantsongo va lemuka leswaku vavaka tiko va ndzhawu va khumbheka ku vava hi swikunguhato swa nhlayiso wa ntumbuluko. Swifaniso swo saseka swa tindlopfu na ku pela ka dyambu swi vonaka ka ti computa, tibuku na titelevisini, mara miehleketo yak u lava va khumbhekaka hi ku kongoma hikokwalaho ka mikungahato ya nhlayiso wa ntumbuluko. Buku leyi yi nyika rito eka lava va nga rhurhisiwa ka ndzhawu leyi yi vitaniwaka paki va yisiwa ehandle ka mindzilekano ya yona swi tshama swi tumbetiwi. Hi ku tirhisa swifaniso swinharhu leswi wsi nga tekiwa hi khamera vaaka tiko lava va nga rhurhisiwa, va tsarise mintokoto ya vona, va nga si rhurhisiwa, loko va ha rhurhisiwa na ndzhaka loko va rhurhisiwi. Xikongomelo xa buku leyi l ku avelana mintlhonthlo, swo tika na tinhlamulo leswi ti vulaka swona ka ntokoto wo rhurhisiwa. Hi ku ya hi ntokoto lowu ma rhambiwa ku vutisa kuri nhluvukiso wu languteka njhani. Ku veka misava etlhelo ku endlela nhlayiso wa ntumbuluko swi endla leswaku vanhu va nga katsiwi e ka ku tirhisa switirhisiwa leswi hi kuya hi ntoloveloko va nga tshembela e ka swona ka ku andzisa na mintirho ya ndzhavuko.

Vurimi na ku risa swifuwo, xikombiso, nyika swakudya swa nkoka na ku ku vuyeriwa eka vatshami va le makaya ka tiko nkulu Afrika hinkwayo. Maendlelo lama ma va kona loko ku tumbuluxiwa tindzhawu to hlayisela ntumbuluko kumbe milawu leyi yi nga ka tindzhawu to hlayisela ntumbuluko swi endla leswaku va tshembhela ka switirhisiwa swintsongo leswi swi ngetelelaku ndlala, vusweti na ku va swi va veka engozini ka vanhu va ndzhawu leyi, hambi kuri ku onhiwa ka mbangu a handle ka tindzhawu to hlayisela ntumbuluko.

Nhlayiso wa ntumbuluko wu tala ku voniwa tani hi ndlela ya nhluvukiso. Minhlanguano yo tala yo hlayisa ntumbuluko nay o hluvukisa va vula kuri ku tumbuluxiwa ka tindzhawu to hlayisa ntumbuluko swi nga kurisa ikhonomi hikokwalaho ka vuphfumba. Loyi a vuyeriwaka ka mbuyelo wa vuphfumba na loyi a nga rhwala ndzhawo wa ku cinca ka matirhiselo ya misava a swi hleketiwi hi vuxiyaxiya. Leswi swi kumeka swi va rivaleni ngopfu hi minkarhi yo rhurhisiwa. Ku hetisisa swikongomela swa nhlayiso wa ntumbuluko na vuphfumba minkarhi yin'wani swi tikomba swi fanerile ku rhurhisa vanhu lava va tshamaka kwalano. Hambi swiritana ku rhurhisa vanhu swa tika na kona swi tala kuva swi hluphekisa lava va nga khumbheka, na loko kuri swi nga vonaki hikwalaho ka ku vuyerile hi swilo swo fana na swikolo na tiyindlu. Ku vuriwa kuri ku rhurhisiwa swi nga ha tisa nhluvuko hi ndlela ya miako na vukorhokeri leswi a swi nga ri kona laha a va tshama kona e ku sunguleni. Miako na vukorhekeri swi nge pfuki swi pfale switirhisiwa swohambana hambana na migingiriko leyi yi lavekaka kuva vutomi bya vona byi famba byi ya mahlweni, ngopfu ngopfu a matiko xikaya ku tele ngopfu kuna ntikela ka vurimi na swa ntumbuluko. Ku sihalala ka vanhu, matimba ya vona yo kota ku hanya ka ndzhawu leyi nga rivariwa laha va tshamaka kona, swi kanganyisiwa hi ku olova loko vutlharhi bya vaaka tiko byi nga twisiseki. Ku rhurhisiwa swi kombela ku ku twisisa wa ndzhawu hi ku kongoma na vutlharhi bya ndzhavuko.

Xikongomelo xa buku ya swifaniso l ku vonakarisa vutlharhi ku suka a ndzeni ka mavonele ya vaaki. Swi komba leswi swi nga fihliwa hi ku ya hi mavonele yo hambana hambana wa nhlayiso wa ntumbuluko na vutomi bya masiku hinkwawo bya vaaki kuri u avanyisa kuri nhluvuko wu vekiwa ka ndzhawu yini.

Ta ku rhurhisiwa entangeni wa swiharhi wa Limpopo

Hi Hukuri hi Imbe ra 2008 xitandi xa nanguene a kuri xona xo sungula ku rhurhisiwa ku suka e ntangeni wa swiharhi wa Limpopo e dyongeni wa Mozambique (languta mepe).

Ntanga wa swiharhi wa Limpopo wu tumbuluxiwe hi lembe ra 2001 tani hi goza ro tumbuluxa ntanga lowukulu wa Limpopo lowu wu nga nava mpfuka wo ringana 35000km ku ringana na tioko ra Netherlands. Paki ya ku rhula yi katsa Kruger Nationa Park ya le Afrika dzonga, Gonarezhou park ya le Zimbabwe na Limpopo. Mintanga ya Banhine na Zinhave yi viniwe tani hindlela to fambisa swin'we switirhisiwa swa misava eka mindzelekano ya tipolitiki. Yi tlhele yi nduzeiwa tani hi loko yi tisa kurhula na ku tshamiseka e dzongeni wa Afrika, nhlayiso wa ntumbuluko hi ku angarhela na ku hluvukisa tipolitiki. Hi mpfuka ku tumbuluxiwe ntanga wa swiharhi wa Limpopo vutomi bya vaaki byi le nghozini eka swiharhi leswi nghenaka laha va tshamaka kona swi dya swibiyariwa swa vona, va nga ha famba fambi vantshuxekile na milawu leyi yi va pimelaka ku tirhisa switirhisiwa swa ntumbuluko. Ku rhurhisa vanhu vo ringana 7000 swi kungahatiwile kambe ku fikela sweswi ka ha lo rhurha xitandi xinw'e xa Nanguene va rhurhesiwe ka xitandi xa Chichangane tani hi loko kuri projeke yo rhurhisa. Nanguene I xitandi xintsongo lexi xi nga na mindyangu yo ringana khume-nhungu na vanhu vo ringana makume nkombo.

Swifaniso leswi swi nga la bukwini swi tekiwe hi vavanuna na vavasati va le Nangene hi 2008, 2009 na 2010 tani hi xiphemu xa ndzavisiso lowukulu lowu wu nga dyondza maendlekelo yo rhurhisa e ntangeni wa swiharhi wa Limpopo ku sukela hi 2006 ku fikela hi 2010 (milgroom 2012). Maendlelo yo kandziyisa rito na kuva va hleketa timhaka ta nkoka e vutonw'ini bya vona hi ku ti teka swithombhe ma tirhisiwile tani hi xitirhisiwa xa minhjekanjhekisano na vaaki lava rhurhaka (Wang and Burris, 1997).

E ka xiyenge lexi xa buku ni teka ntshuxeko wo hlamusela xitori hi ku ya hi mavonelo ya lava va nga rhurhisiwa. Tani hi loko mina mulavisisi ndzi hlawule swifaniso ni tsala switori, ku hlanganyisa buku swi teke makume mune wa tinhw'eti ta ndzavisiso e xitandini xa Nanguene va nga si rhurhisiwa, hi

nkharhi wo rhurha, na le va nga rhurhiseriwa kona a Chichangane. Ndzi swi teke ka mbhurisano wa mina na vaaki kusukelo ka leswo rhurha ku fikela e mahetelelweni na vaakatiko lava kulu la xitandini, na hi mavonle ya mina, nay a vaakatiko hi voxehikuva ndzi tsala leswi va nga swi vula na swifaniso swa vona. Laha swi nga fanela marito ya vona ya kandziyisiwile e ka mbhurisano swi hlanga nyisiwa swi va marito na leswi va nga swi vula swi hlamusela swifaniso swo karhi na kona swi tshamisa leswi swi nga tekisiwa xiswona. Mavito ya vona ya tirhisiwa hi mpfumelelo wa lava va nga teka swifaniso. Ndzi hlawule swifaniso swo hlaya nyana ka leswo tala eka switori leswia a va swi hlamusela na ku saseka ka swona.

TA KU RHURHISIWA

Musi lowa ntima wu humaka ka mindzilo loko va sweka wu humaka laha kunga manyana na ritshuri leri nuhwelaka vulongo swa ha fana na le ku sunguleni. Mindzhumbha na minpfumawulo leyi yi endlaka hi vavasati loko va kandza e matshurini leyi yi nga celeriwa e hansi, swi tiyisisiwa na hi kunw'ana kwala xitandini laha na vona va kandzaka mavela swa ha fana na siku leri ndzi nga tswariwa hi rona. Vana va yimbelela va tlhela va cina hi minkarhi hinkwayo, wsiharhi swi pfuka hi nkarhi wunw'e na ku huma ka dyambu kambe a hi kona laha a hi ri kona e kusunguleni.

*Ni teke xifaniso lexi nga laha hansi hikuva a ndzi lava ku komba
kuri swi njhani ku sungula ndzhawu leyi ntswa.*

-XIFANISO NA MBULAVULA: Alisao, april 2010

TIYINDLO TI KAHLE KAMBE A HI NGE TI DYI

Loko timovha ti ta laha ro sungula a hi tibyela kuri vata ku endleni ka paki ka ndzhawu ya hina, hi swi lemukile leswaku va vulavule na tindlopfu va nga si vulavula na hina. A swi antswa ku vulavula na vanhu ku sungula andzhaku ku hlongiriwa swiharhi. Va hi byele kuri hi fanele hi rhurha hi ya ka ndzhawu yinw'ana, kambe hi tlhela hi twa kuri tindlopfu ti fambile ti ya ka xitandi xexo. Va te ku rhurhisiwa ka hina swi ta tisa nhluvuko. Hi tiva ntanga wa swiharhi wa kruger. Hi ze hi yi tsemakanya loko hi ya Afrika dyonga ku suka lani. Va kungahate kuri swilo swi ta va kahle ku tlula tindzhawu ta le kruger. Swi ta komba nhluvuko wa Mozambique loko ho va swilo swa kahle ku tlula Afrika dzonga.

Hi vitana Skukuza hi ririmu ra hina leri ri vulaka 'kukula u basisa'. Hi tiva vanhu vanw'ana lava a vari kwaleni loko ku endliwa Skukuza. Kwaleni vanhu va lahlekeriwile hi swo tala loko ku endliwa Skukuza. A va zanga va pfuniwa na swintsongo. Va lahlekeriwe na hi tihomu ta vona. Loko hi tekeriwa misava ya hina ka vapfhumbi swi tava swi nga vitaniwi nhluvuko.

Va hi byele kuri a ndzhaka loko hi rhurhisiwile hi ya ndzhawini yinw'ana ehandle ka paki ku ta antswa ngopfu ku tlula a Nanguene. Kambe sweswi tiyindlo ta kahle to akiwa hi switina, kambe a hi nga ti dyi. Hi twa ndlala kambe tiyindlo ti nge hi pfuni nchumu. Loko swi onheka e ndlwini a hi nge vi na mali yo lunghisisa. Ti ta onheka hi ku ya ka nkarhi. Hambiswiri tano ndzi tsakile kuva ndzi etlele ka tiyindlo to fana na leti ni nga si fa, na kona a ndzi nga hleketi kuri ndzi nga van a yindlo yo fana na leyi.

Mhana nw'ana loyi a ri a xitandini xinw'ana ku ya lava swakudya,se a xi sala xi hlayisa hi mina

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI LAHA HENHLA: Daniel, May 2010

Tiyindlo tikhahle,kambe hi nge ti dyi hi ta dlayiwa hi ndlala

-XIFANISO: Amelia, February 2009;loyi a nga vula leswi nga laha henhla: Emelia, May 2010

AKU NA MISINYA YO HI RINGANA

E Chichangane a ku nga ri misinya yo ringa kuri hi nga tlhela hi aka tiyindlo ta hina. Swi endliwa hi kuri vanhu va endla malahla hi misinya. Hambi kuri tihunyi ta kala. Ntanga wu hi nyike yindlo yinw'e yo akiwa hi switina hi ndyangu, kambe mimiti ya hina a yiri na tiyindlo to tala,wansati wunw'ana na wunw'ana a ri na yindlo ya yena, yinw'ana l ya vana na swikwembu. Kambe wunw'ana na wunw'ana wa hina u lava xitlati,ko swekela na xivala xa swifuwo. Loko hi ri Chichangane va hi byele kuri hi tsemelela misinya hi nkwayo, hi fanele hi tlhela hi aka tiyindlo ta hina hi vuntswa a Chichangane. Mixo wunw'ana na wunw'ana hi pfukile hi tsemelela misinya mavoko ya hina ya kondza ya karhala. Va rhumele lori leyi kulu laha hi nga layicha timhandzi hi tlhela hi ya tichicha ka tiyindlo ta hina leti ntshwa. Hi tsemelele timhandzi to tlula 3000 ka xitandi xa hina lexi ntsongo ntsena. A swi vava na loko hi fika kwaleni ntirho wa ku tala a wu hi yimerile. A hi fanele ku aka tiyindlo ta hina na ku khulelela rivala. A swi olovi ku aka xivala kumbe xitlati. Tinoni na va dyuhari a va fanele va lava vanhu lava va nga ta va pfuna ku aka. A ndzi swi tivi kuri loko timhandzi leti hi nga ta na tona hi le Nangu.ene tihlakala hi ya ti kuma kwini tinw'ana.

Leti l timhandzi leti ni nga ti tsema ni tsemela ndyangu wa mina, a xitandini xa mina xa Nanguene.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA:

Simone, October 2009 ku landzela papilla,e ka ximatsi

A hi layicha timhandzi ku suka e ndlwino ya Domongo kuya e lorini

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA;

Carlota, November 2009 papila leri landzelaka ka xinene

Se hi fikile a kaya ra hina leri ntshwa. Se hi sungurile ku tsemelela swnsinya no khulela.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI LA HENHLA: Simone, October 2009

MAVELE...NDLELA YA HINA YO HANYA

Leswi hi hanyisaka swona swi fanerile hi twa kuri ndzhawu leyi yi hi khoma njhani. Hambu loko kun a mpfula kumbe yi nga ni hi fanele ku byala. Ku fana na le nkoveni u fanele u hoax ku vona kuri u ta kuma yini. Loko mpfula yin a hi nga tshovela mavele yo tala hi tlhela hi pfumala ko ma veka kona. Hi nga dya hi tlhela hi va matimba ku ringana malembe mambirhi hi tlhela hi xavisa manw'ana hi ta tixavela swiambalo. A hi swi tivi kuri mpfula yi tan a rini,yi tan a kwini kuri hi ta byala mavele yo tala leswaku hi ta tshovela. Hi byala masiku hinkwawo leswaku mpfula yin a,masiku hinkwawo endzhaka ka mpfula yinw'ana na yinw'ana,ntsena misava yi tsakama kuri mbewu yi kota ku mila. Minkarhi yinw'ana swimilana swa fa hikokwalaho ka mumu swi nga si tswala. Minkarhi yinw'ana mpfula ka manw'ana masimu kunw'ana yi nga ni. Minkarhi yinw'ana leswi hi nga bya hi wa vumbirhi swa fa,leswi hi nga byala hi ravuntlanu swi hanya hi mhaka swimfulana. Hi swona swi endlaku leswaku hi lava ndzhawu leyi kulu,hi lava tihomu ti rima, handle ka swona a hi nge koti ku rima ndzhawu leyi kulu. Loko u nga ri na tihomu u kombela vanw'ana,u tirha a masinw'ini ya vona,tihomu ta vona ti ku rimela.

Hi nga si za hi rhurhisiwa a hi ri na le xikarhi ka mune na khume-ntlhanu wa ti hakitara hi muti. Ntanga wu hi nyike hectare yinw'e hi muti,a hi hleketa kuri hi ta kuma manw'ana masimu, a hi kotangi ku fikelela masimu yo ringana yo byala ka wona. Vanw'ana va hina hi lombe masimu,hi khulela la ku nga na misinya,hi byala kona hi tlhela hi va vuyisela andzhaka nguva yinw'e. van'wana a va si kuma masimu. Vanw'ana va hina hi makumile ngopfu ngopfu lava va nga na mindyangu a Chichangane. Loko u ng ri na ndyangu a Chichangane a kuna loyi a nga ta ku nyika masimu. Kuna misava yo tala a Chichangane, vari a va hi rhurhisangi,l ntanga wu nga ndla tano,ntanga wu fanele wu hi nyika misava. Vari ntanga wu hi nyike tiyindlo ta kahle, handle ka vona,misava leyi va nga va nyike yi ringene.

Hi fike hi nguva ya vumbirhi ya mpfula. A Nanguene a hi fanele hi ri karhi hi dya miroho hi tlhela hi yi xavisa. Misava leyi ntanga wu nga hi tshembisa yona ahi si yi kuma, timpfula tit e ku sungula, hi ve na nkarhi wo ringana ku kuma masimu no byala. Hi dye mavele ka tinw'eti nyana tintsongo a ndzhaka ntshovelo, a hi fanele hi yimele mpfula ya kahle malembe manharhu kumbe mune na kambe.

Ni teke xifaniso lexi ku komba kuri mavele ya hina ya tshwa njhani hi mumu

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA LA HENHLA: Arleta 2008

Ni tirha a masinw'ini ya vona,tihomu ta mina ti rima emasinw'ini ya mina.

-XIFANISO: JAN, APRIL 2010; LOYI A NGA VULA
LESWI SWI NGA LAHA HENHLA: Bautrice may 2008

E ka xifaniso lexi a hi nga si heta ku a aka xitlati. Hi dye ntsena mavele ka tin'hwe tintsongo e ndzhaka mpfula liya e Nanguene a hi fanele hi tate switlati.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA NGA LAHA HENHLA: Simone, March 2009

MATI,KU TSOKOMBELA NA MUNYU

Hi tolovele ku ka mati enkoveni. Hi ta cela swihlovo hi kondza hi kuma mati. Mati lama ma tsokombela matlhela ma va ma tengile. A ku nga foriwi tilayini kuri hi ta ka mati ku fana na pompo ya le Chichangani. Va ntanga va ri hi ta kuma popmpo ya hina kusuhi na laha hi tshamaka kona leyi yi nga ta tirhisa sola,na kona leswi swi ta va swi olovile ku tlula ku ka mati enkoveni. Ha tirhandza tipompo leti hikuva a hi nge fambi mpfhuka wo leha ku ya ka mati, kambe mati madzunga. Hi nge ma tirhisi ku nwa kumbe ku sweka hambi kuri ku hlampya. Nkova wu le kule ngopfu kuri hi nga ya masiku hinkwawo,kambe hi ya exikarhi ka xitandi xa Chichangane ku ya kuma mati yo tsokombela,hikuva yi le kusuhwani,kambe wa hari kule ku fana na nkova wa le Nanguene. A pompini vavasati va hina a va nge siyi swigubugubu swa yiviwa swi tlhela swi boxiwa.

Ha hlamala kuri pompo yi kahle hi mhaka ku hi fanele ku hakela mati;a Nanguene a ku ri mahala.Pompo yinga tshoveka, kumbe sola yi nga yiviwa-va fanele va tlhla va lunghisa machupu ko tala ku nga si huma mati,vanhu va le Chichangani va tshama va kari va tsema machupu va tlhela va chela maribye eka pompo. Mati ya xihlovo a ma si tshama ma hela.

A Nanguene mati ma tshama ma ri kona. A wu yimi kuri u ta kuma mati.

Wa ka u famba ntsena u ya kaya. A Nanguene pompo a yi tshoveki.

-XIFANISONA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA TSARIWA LAHA HENHLA: Zaida, April 2008

*Leswi swi endlaku kuri hi hlupheka l mati. Minkarhi yinw'ana u ta ya fola layini u tlhela u vuya u nga ri na mati
hikuva ka tala.....wunw'ani na wunw'ani u lava mati.*

XIFANISO: Pedro, May 2010; loyi a nga vula leswi swi nga tsariwa laha henhla: Amelia, 2009

Hi le nkoveni. A ndzi hlantswa mpahla ndzi tlhela ndzi ka mati ya ndlwini. Ndzi swi rhandzini hikuva mati a mahuma swinene.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAWLA LA HENHLA: Faileta, May 2010

KU RINGELELA KU DYA

A Nanguene a hi ringela xikan'we hi mintlawana. Vavasati vo tala laha xitandini a va ya kambirhi kumbe kanharhu hi vhiki. Hi ta nghena matini hi vambirhi mbirhi hi khome tinete,hi famba hi ku nonoka leswaku hi ta kota ku kukuta tihlampfi. Minkarhi yotala e lembeni kova swimatani lahaya na lahaya laha hi nga phasaka tihlampfi, swa antswa a hi kuma swo dya na vuswa. A Chichangane nkova wu tele hi mati na mati ya kona ma khuluka hi ku hatlisa kuri hi nga kukuta. I khale hi nga si dya hlampfi. Vanw'ani vavanuna va kukuta hi swikepe a dan'wini ehenhla ka damu ra ka Massingiri,kambe va endlela ku xavisa hayi ku vuya na tona kaya.

A h ri tihlampfini. Loko hi twa ndlala hi nga ri na swo dya hi ta suka hi ya tihlampfini.

-XIFANISO XA LE HENHLA: Beatrice, March 2008

-xifaniso xa le hansi na loyi a nga vula marito lama nga laha henhla: Salia, March 2008

Laha andzi chika e xikepeni na tihlampfi ta mina

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAW: Alisao, October 2009

KU LAVA MADYELO YA SWIFUWO

Tihomu tale Chichangani t languteka ti kambe kova ndlala-a tin a matimba a ti suki endleleni na loko ku ta movha. Swi tikomba l nga ku ti dya misava kambe l byanyi. Hi lava tihomu ti ta rima masimu,kumbe ku xavisa kuri hi ta kuma mali leswaku hi ta xava swakudya. A Nanguene loko ku nga ri na byanyi,a hi ta teka tihomu ta hina hi ti yisa lomu ku nga na byanyi hi ti tshika kona ti dya hi nkarhi wo pfumaleka ka byanyi. A Chichangane a kuna ndzhawu ya le kule laha hi nga tekaka tihomu ta hina hikuva kun a switandi matlhelo hinkwawo. Na kona u nge siyi tihomu ta wena ti ri toxo hikuva kuna vukhamba. Hi swona swi endlaku kuri hi tshikisa vana va hina xikolo kumbe hi thola murisi kuri a ta hlayisa tihomu.

Tihomu a ti yiviwa hambi kuri kwala xitandini. Loko hi aka swivala a Chichangane va ntanga va te hi akela e handle ka miti hikuva l ndlela ya masiku lawa. Vusiku byinw'ana tihomu tinharhu ti yiviwile na kona a ti ri ta nduna ya Nanguene. U hlekete kuri va lange xivala xa yena hi mavomu. Vate vat a yiva tihomu timbirhi le ti nga mitha na nkuzi va ti dlaya va siya ngati na swirho leswi a va nga lavi leswaku hi swi vona. A ndzhaka swona wunw'ani na wunw'ani u hodlose xitlati xa yena ku ta swi akala a ku suhwani na miti.

A nanguene a kuri na madyelo ya kahle ya swifuwo

-XIFANISO: Simone, 2008;

LOYI A NGA VULA MARITO LAMA NGA LAHA HENHLA: Amelia, April 2010

*Ndzi kume tihomu ta mina ti karhi ti dya swiluva leswi swi nga na mitwa hi mhaka kuri
a kun a byanyi lebyi ti nga ta dya byona.*

XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA:

Faileta, 2010 papila leri landzelaka,ka xinene

XIKOLO

Vana va hina vanw'ana va tshike xikolo hi mhaka yak u vafanele va hlayisa tihomu,kambe lavanw'ana xikolo xa le ka Chichangane xi kahle ku tlula xa le Nanguene. Xi endliwe hi semende na kona na switulu na matafula. Hi ti akele hi hexe xikolo maralwangu na khumbi a swi pfuta. Ku na vadyondzisi vo tala a Chichangane,yan a tiyindlo ta switina laha va tshamaka na mindyangu ya vona. A Nanguene a kova na mudyondzisi unw'e ka xikolo hinkwaxo. Ndyangu wa yena a wu nga tshami na yena na kona a hlupheka. A fanele a fambe tikholomitara to ringana mune a khome swakudya, hikuva a nga ri na nkarhi wo byala mavele.

Xikolo xa hina a Nanguene

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA: Simone, 2008

Xikolo xa le ka Chichangane xi kahle. Vana va dyondza kahle. Xi akiwe hi switina swa semende ku tlula xikolo xa hina xa le Nanguene.....kambe vana va hina va hlupheka a Chichangane. Va biwa na kona va kuma swakudya swintsongo. Loko a va lo hi akela xikolo la a swi ta hi yisa henhla.

-XIFANISO: Amelia, January 2009;

LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA: Simone, May 2010

TINDLELA TINSHWA

Loko hi rhurhela a Chichangane nanw,ani va hina hi tirhise mali yo rhurhisiwa ku xava swilo hi ta xavisa. Vanw'ana va kume mintirho ya nkarhinyana loko vanw'ana va kume mintirho e masinw'ini ya vanhu. Swilo wso fana na leswi a swi nga ri kona a Nanguene, a ku nga ri munhu loyi a ta xava leswi hi swi xavisa kumbe ku hi nyika ntirho. Hambu kuri kwala a kuna mintirhi yo ringana ku thola vanhu va lani,vanhu va fanele ku xavisa swifuwo swa vona vat a kota ku hanya loko ku nga ni mpfula.

Xilo xinw'e lexi Chingane yi nga na xona Nanguene yi nga ri na xona l ku humeleris malahla. Ku na mintlawwa leyi yi endlaka malahla, va tirhela vanw'ana,wunw'ana na wunw'ana e ndzhawini ya yena. Hina hi ta ku hile handle,hi nga tirhela vanw'ani. Swa tika ku kuma ndzhawu ya wena ku ta endla malahla. Swi vula kuri l ntirho tika ka mali yintsongo. Va tsema misinya ya vona va endlala mali,va rivala kuri loko va lava tihunyi vat a ti kuma kwihi.

A Chichangane kun a tiprojeke to hlukisa let pfunaka vanhu. A nanguene a hi pfuniwanga hi ndlela leyi. Ku na minhlango ya nharhu leyi yi cheletaku,loko yi tirha,kuri vanhu va nga van a swakudya loko mpfula yi nga ni. Va hi tshembise kuri hi ta kuma misava ya nhlengelo na muchini wo cheleta. Va le Chichangani va ala ku hi nyika misava a kusuhi na nambu.

Mali leyi hi nga yi kuma loko hi rhurhisiwa,yi tise ku cinca ka mindyangu ya hina,swa ti komba na le xitandini xa hina. Mindyangu leyi a yiri na misava yo tala exitandini xa hina a kuri lava na khale a vari na mali na tihomu. Va kume mali yo tala hi mhaka ya misava ya vona-hambu yo ringana ku xava swithuthu -va kume misava na mintirho,unwa'ana u xave movha ku sungula mbindzu ro tleketla,kambe wu vuye wu onhaka a wu xavisa. Ley a kuri yinw'ana mimiti ley a yiri na mindyangu a Chichangane. Vo fana na hina a hi ri na misava yi ntsongo hi kume mali yi ntsongo, a hi ri na swifuwo swintsongo leswi a hi ta swi xavisa,hi hatle hi hlupheka hi ndlala.

*Ndzi teke xifaniso lexi ku kombe kuri ndzi xave vhengele a ndzhaka loko hi rhurhisiwile na kona na vana
va mina va swi kota ku xavisa*

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA MA NGA LAHA HENHLA: Amelia, 2009

Leswi hi swinw'ana swa leswi hi swi xavisaka. A hi lava ku teka xifaniso xa ndyangu hinkwawo a mahlweni ka yindlo.

-XIFANISO XA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA: Simone, November 2009

Leswi hi leswi tirhisaka swona e malahleni. Ndzi teke xifaniso lexi hi mhaka kuri hi leswi a hi swi tirhela. Ndzi tirhela unw'ana lani. Loko ndzi heta u ndzi nyika swimalana leswi swi ndzi pfunaka xinkarhana

-XIFANISO NA LOYI ANGA VULA MARITO LAWA LAHA HENHA: Daniel, May 2010 PAPILA LERI RI LANDZELAKA

*Xinw'ana lexi xi nga endla kuri hi pfumela ku rhurhisiwa va hi byela kuri vat a hi nyika pompo yo cheleta.
Hi mhaka ya sweswo hi vuye hi famba,na loko mpfula yi kala a hi kuma swintsongo.
A hi swi tivi kuri vat a hi nyika leswi va nga hi tshembisa.*

-XIFANISO: Pedro, May 2010,
LOYI A NGA VULA MARITO LAWA LAHA HENHLA: Domingos, june 2007

LAVA VO KA VA NGA KUMANGI NCHUMU

Bbeatrice a tekiwile ka xitandi xinw'ana. A nga twanani nsati wa nuna wa yena wa vumbirhi,u vuye a famba a ya tshama na mhani wa yena na boti wa yena a Nanguene. Hi malembe ya mune a ri na mune wa masimu. A tirha na mhana yena,kambe a dya no tshama na vana va yena. Loko swi fika kuri va fanele va hlayela tiyindlu,kuri ntanga wu ta kota ku aka,nduna yi te kun a wansati wunw'e loyi a nga ya e joni a nge kumi yindlu. Wunw'ani wa vakulukumba,nuna wa wansati luya,a ehleketa kuri u ta kuma yindlo liyani. U byele va ntanga kuri Beatrice a nga fanelanga a kuma yindlo,hikuva u fanele a tlhelela ka nuna wa yena. Kambe hi ntiyiso Beatrice a ri xiphemu xa ndyangu wa hosi. Mhana Beatrice na buti wa yena va rhurhisiwile va tlhela va kuma tiyindlo,Beatrice u sele a ri yexe a Nanguene. A nga ta swi kota ku tshama a ri yexe,na kona a nga ta tlhelela ka nuna wa yena,seni fambe a ya tshama exitandini xinw'ana.

Ndzi kombele Sylvia kuri a ndzi teka xifaniso lexi a nsinw'ini ya mina ya mavele

-XIFANISO: Sylvia, 2008;

LOYI A NGA VULA MARITO LAWLA LA HENHLA: Beatrice,Apri 2008

MIHANDZU YO HLAWULA VANW'ANI KU SALA VANW'ANI

Loko ndzi lumiwe hi xipamu e Nanguene a ndzi swi tiva kuri nsinya wu le kwini leswaku ndzi ta ti ntshungula. Loko hi twa ndlala a hi swi tiva kuri mihandzu hi ta yi kuma kwihi hi tata makhwiri. A hi tirhisa misinya yo hambana hambana na swimilana ku dya,hi yi tirhisela mirhi,ku aka, na tihunyi,kambe lani makhwati ya na vinyi a hi swi tiva kuri misinya yi le kwini hi ta yi tirhisa. Nkanyi I nsinya wa nkoka ka hina. Hi endla vukanyi no hlangana hi phahla swikwembu. Nsinya wa nkanyi wu tala ku mila a masinw'ini. A hi na masimu yo tala lani,na kona hi nge rhwaleli makanyi e nsinw'ini ya vanw'ani. Siku a hi vangi na munhu lonkulu ku hi endlela vukanyi hikuva a hi ri na makanyi mantsongo. Hambi kuri lama ntsongo a hi ri na wona hi ma kuma ka xaka loyi a nga hi vitana hi ta rhwalela a nsinw'ini ya yena. Hi tshame na makanyi ma kondza ya u pfa, hi dyondzisa vana ku endla vukanyi. Swi vula kuri a hi rhambanga vamakhelwana na vona a va kotangi ku hi rhamba vo tala va hina kuri hi ta nwa swin'we. Aswi ta pfuna ngopfu kuri hi hlangana na vanhu va Chinhangane I tiyisa vunghana,ku fana na ndyangu,hi vunghana byintswa hi ta kota ku kuma masimu hi ta byala. Timongo ta nkanyi ta vekiwa ti kota ku dyiwa na vuswa hi nkarhi wo pfumaleka ka swakudya loko ku nga ri na swinw'ana swo dya. Loko hi nga rhwaleli makanyi na timongo he nge ti kumi

*Munhu loyi u rhwalela makanyi. Swi hi pfuna ku tata makhwiri hi nwa.
Ku pfumala swilo swo fana na leswi swa tika ku hanyi. Ku fana mavele lama nga kumeki mati.*

XIFANISO NA LOYI ANGA VULA MARITO LAMA YA NGA LAHA HENHLA: Daniel, May 2010

Ntlangu wo tlangela vukanyi a Chichangane

-XIFANISO: Pedro, May 2010

Hi tirhisa mongo ku endla vuswa.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA NGA LAHA HENHLA: Zaida, March 2008

A Chichangane a hi kumangi makanyi. Hi ma kume ka Masingiri. A Nanguene a hi swi tiva kuri mihandzu hi ta yi kuma hi hi kwini a makhwatini. Vukanyi byi nyika matimba.....kambe le(Nanguene) a hi fanele hi kume mihandzu yo tata makhwiri ya hina.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA LESWI SWI NGA LAHA HENHLA: Simone, May 2010

NDLALA

Nkarhi wa mpfula a ndzhaku ka lembe loko hi rhurhisiwile a yi kala. Mali leyi va nga hi nyika ya misava yi lahleka e Nanguene a yi nga ha ri kona. Vanw'ana va hina hi yiveriwe tihomu kumbe hi xavise swifuwo ku endlela ku xava swakudya na kona a hi nga ha ta xavisa tinw'ana. Loko vanhu va ku tala vale Chichangane va ha ri na mavele ya lembe leri nga hundza, vanw'ana va kote ku tshovela ka timpfula leti ti nga hundza, a hi twa ndlala. A Nanguene a hi tiva misinya leyi nga hi pfunaka loko ku nghena ndlala ku fana na nsinya wa xikutsu laha timitsu ta kona ti nga tirhisiwa ku endla tiya, yi ku xurhisa kumbe nsinya wa ntlharhu lowu wu nga na mihandzu yo tala-hi dya ntsena loko hi twa ndlala hikuva yi swekiwa na xikhumba xa homu.

*Nsinya wa nkuwa. Hi dya mihandzu ya nsinya lowu. A Chichangane I mihandzu
wa nhova lowu hi wu tivaka*

XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA NGA LAHA HENHLA: Simone, May 2010

*Mhana mina a hlawula mbewu a ka mavele ya nkarhi lowu nga hundza.
Mbewu yo tala yi dyiwe hi switsotswani.*

XIFANISO NA LOYI ANGA VULA MARITO LAMA NGA TSARIWA LAHA HENHLA: Silieta, May 2010

Vanhu va le Chichangane va dya mugayo wa kahle,va tlhela va nwa vukanyi.

-XIFANISO: Pedro, May 2010

A hi dya guxe, kuva hi kota ku etlela vusiku byebiyi. A hi nga ha ri na mavele.

-XIFANISO NA LOYI A NGA VULA MARITO LAMA NGA LAHA HENHLA: Simone
,May 2010

KURHURHISIWA NA KAMBE

Hi pfumela kuri lembe leri taka ri ta antswa,kambe hi nge tshami hi khondla mavoko. Vanw'ani va hina,vanw'ana va vona vo hava maxaka a Chichangane va fambini va ya lava misava a ndzeni ka ntanga. Vanw'ana va xavise tiyindlu ta vona vava a afrika dzonga. Lava vanw'ana lava va nga ndzeni ka ntanga va hlupha hi tindlopfu,mara a swi nge olovi ku va rhurhisa. Vat a ala hi mhaka yak u va swi vona kuri a hi na masimu. Kumbe hi ku famba ka nkarhi swilo swi ta antswela vana va hina lani, ku tlula e Nanguene laha ku nga na tindlupfu,mara hi ta vona.

**Wansati wa mukhegula u tlhelela ka masimu ya yena lama ntswa endzeni ka ntanga
a rhwale na saka ra mavele na jeke ya mati e makatleni.**

-XIFANISO: J Milgroom,March 2010

Nhluvuko

Tinw'eti ta mune a ndzhaka loko va rhurhisiwile hafu ya vona va fambe va lava masimu a endzeni ka ntanga. Va hakerile ku nghena kwaleni, wunw'ana na wunw'ana u kume masimu na kona va sungule ku khulela. Vo tala va vona va tlhelele a Chichangane,leswi va nga ringeta ku ti tumbuluxa a ndzeni ka ntanga a ndzhaka loko va rhurhisiwile swi komba ku va va nga ha swi tivi kuri vat a ndla yini no hela matimba hi vutomi bya vona lebya ntswa. A ndzhaka loko a tshike ndzhawu ya yena a ndzeni ka ntanga, ndhuna yo sungula ya le Nanguene u xavise yindlu leyi anga rhurhiseriwa ka yona u rhurhela e Afrika dzonga na ndyangu wa yona.

Vulavisisi byi komba kuri ku rhurhisiwa swi komba nkarhi wo cinca cinca lowu wu nga ha tlulelaka rixaka ra vumbirhi ra vanhu. Buku a yi nge swikoti ku hetisela kahle hi ku humelela ka ku rhurhisiwa,hi mhaka kuri ku lavisisa swi hetiwe hi khume nhungu wa tinhw'eti a ndzhaka ka ku rhurhisiwa. Hami swi ri tano swi vumba xifaniso va ntokoto wo rhurhisiwa na vutlharhi eka vanhu lava. Kambe xivutiso xi tsha xi ri kona,xana nhluvuko wu languteka njhani.

Xitori lexi xi hlamueriwaka hi swifaniso xi komba ku tika ka nhlamulo ya xivutiso lexi nga vutisiwa. Ti yindlo ti kahle kambe unge dyi yindlo. Ku ririsiwa a ndzaka ku rhurhisiwa a swi kongome swilo leswi swi vonakaka hi matihlo, yindlu,pompi,handle ka ku va va kongome ka swi andzisa switirhisiwa swo fana na misava,madyelo na makhwati. Vanhu va tshembeke ka swilo swo tala,ku fana ku ti lavela swo va hanyisa,mugayo hi swinw'ana swa nkoka. A ka ku tika ka ku hlangana ka swa ntumbuluko eka tlhelo leri,na mpfula leyo ka yinga ni swona,ku andzisa mugayo wo ringana,misava yo anama tindzhawu hinkwato. Vaaki lava va nga rhurhisiwa a va kumangi misava yo ringana na kona swi va tikerile ku kuma masimu lama a va ma lava.

Tipompi ta mati hambi leswi a ti ri kusuhi na mimiti mati ya kona ya dzunga. Ku kuma mati yo tsokombela vaaki va fanele va fola tilayeni to leha. Va

nga swi langutelangi va kuma mati a nambyeni wa le Nanguene a va heti nkarhi,mati a ma ri kahle,na kona a ma tshama ma ri kona hikuva a ku ri mati ya xihlovo. Mati lamao khuluka hi ku hatlisa male Chichangane a ma humesa tihlampfi tintsongo ku tlula hi swidanw'ana swa le Nanguene laha a va tolovele kona. Swikolo a swi ri kahle a Chichangane,kambe hikuva ku yiviwa swifuwo,a kuri vana lava ntsongo lava a va nghena xikolo,hikuva a va fanele va risa tihomu.

Switirhisiwa swa swakudya swa nkoka hi leswi a swi nga olovi ku swi fikelela. Loko madyelo ya swifuwo,makhwati na switirhisiwa swa vurimi swi tsandzeka ku fikelela rihanyo ra vanhu lava nga rhurhisiwa, a ndzhaka ku rhurhisiwa ndzhawu leyintshwa va vuye va vuyeriwa hi tindlela to ti endlela mali,ku fana no ti xavisela swilo e vhengeleni,ku tirhela vanw'ana,na ku vuyeriwa ka tiprojeke ta nhluvukiso na swo cheleta. Hambi swiritano,na loko swilo swi antswa,kambe a hinkwavo vanhu lava va vuyeriwaka ka mindyangu na a swiri swintsongo kuri swi nga eneta vaaki na kona a swi nga ta pfala ku lahlekeriwa hi masimu. Ku avana swi ve kona a xitandini xa Nanguene-lava a vari na maxaka na lava a va nga ri na maxaka a Chinchangane va hanye kahle kasi lava a va nga tivi munhu a va hlupheka. Leswi a swi ti komba a kuri ku phikizana,ku ka va nga katsi vanw'ana a swi endliwa hi va tshami va le xitandini va khale na lava va nga rhurhela kona kwala xitandini,na mindzelekano leyi yi vonakaka na mintlawwa ya vundhuna. Ku ka va nga kastiwi hi swo swi nga endla leswaku vaaki lava va nga rhurhisiwa a va nga tshembeli ka ku hlanga ka switirhisiwa,leswi ku hanyiwaka hi swona hi nkarhi wa ndlala. Miehleketo leyi yi taka na ku rhurhisiwa, I ku ndzhawu leyi nga na switirhisiwa swintsongo, ku ta van a ntwanano exikarhi ka vaaka tiko na lava va nga rhurhela xitandini xexo a hi ntiyiso.

Hi ku gimeta,ntokoto wo hanyi wo rhurhisiwa, a wu pimeki,wa tika. Handle

ka switshemhiso swa nhluvuko,va nga ri ku vuyeriweni ka vuhlayisi bya ntumbuluko,lava va nga rhurhela na lava a va tshama kona va rhwale ndzhwalo wo tumbuluxa ntanga wa swiharhi,ku sungela loko tindlopfu ti sungula ku fika e makaya. Migingiriko ya vuhlayisi bya ntumbuluko a yi kanakanisi ku ri yin a nkoka ku hlayisa ntumbuluko,laha mahanyelo ya vanhu ya masiku hinkwawo ya nga tekeriwi a nhlokweni. Ku sihalala ka mimiti,kuva va kota ku ti eneta ku chuhwisiwa hi switirhisiwa leswi vanhu va tshemhelaka ka swona ka rihanyo ra vona swi tekiwa hi vuhlatisi bya ntumbuluko a swi nge pfariwi hi tiyindlo ta vona na tipompi.

Jessica Milgroom

Tibuku leti ti nga pfuneta

Milgroom.j(2012) Elephants of democracy: An unfolding story of resettlement in the Limpopo National Park. Phd dissertation. Wageningen university. Wageningen, The Netherlands

Wang. C and M.A Burris.1997.photovoice:concept,methodology,and use for participatory needs assessment. Health education and behaviour 24(3):369-387.

1 sclerocarya Berea

2 boscinia albitrunca

3 cordyla Africana

4 ficus sycomorus

5 corchorus , a herbaceous plant that grows principally on fields or meadows.

LAVA VA NGA HOAX XANDLA KA KU HUMELELA KA BUKU LEYI

Buku yi kote ku humelela hi ku pfuniwa hi timali hi va LEB foundation,Wageningen,The Netherlands na va plant production system na communication and innovation studies chair groups of Wageningen University.

Ndzi lava ku khensa vateki va swifaniso ku suka a Nanguene na Chichangane: Salia, Arleta, Simone, Carlota, Norta, Ronaldo, Silvia, Zaida, Alisao, Domingos, Amelia, Faileta, Erik, Beaurrice, Shadrek, Armando, Sabastao, Siliete, Adora, Albertina, Pedro, na ndyangu wa ka khosa na Xilesani.

Petra derkzen na medelene florin va hoxe xandla hi ndlela ya le henhla kantirho lowu,handle ka vona a swi ta va swi nga endlekangi.

Vuxokoxoko byinw'ana hi vulaviasisi a byi tiyisiwile ku fana na mali yo tlhandlhekela yi nga kumeka ka PHD thesis, 'Elephants of democracy: An unfolding process of resettlement in the Limpopo nationa Park'

